

Inhoud

Inleiding	9
Religie of wereldvoorstelling?	9
De plaats van het boeddhisme	12
1. Een overzicht van het landschap van rituelen en diensten	21
Feesten (<i>matsuri</i> en Nieuwjaarsfeest)	22
Nieuwjaarsfeest	27
De zeven geluksgoden	30
De rituele kalender	33
2. De plaats van handeling: de tempel	37
Tantra en esoterisch boeddhisme	49
Binzuru	50
Tempels en priesters	51
3. De priester als middelaar tussen twee werelden	55
De hedendaagse tempel	55
De rol van de priester: middelaar tussen werelden	58
<i>Kudoku</i> en <i>riyaku</i>	60
Het karma in heden, verleden en toekomst	62
De voorouders	64
Het feest van <i>o-bon</i> お盆	68
Crematie en uitvaart	72
De <i>kaiki</i>	73
<i>Se-gaki</i>	75
Achtergrond van de rituelen	76
Macht en ritueel	79

4. De 'rituele werkelijkheid', voorstellingen van de deelnemers	87
Voorstellingen over leven en dood	88
Korte beschrijving van termen voor abstracte figuren	89
De zes niveaus, <i>rikidō</i> 六道	93
Verschillende methoden en oplossingen	100
Reine Landen	101
Het westelijk paradijs van Amida Butsu	103
Fudaraku	104
5. Individuele activiteiten gericht op de spirituele plaatsen	109
Pantheon; de bevolking van de andere wereld	112
Amida Butsu	112
Hulp in het dagelijks leven	115
Bosatsu	115
Jizō Bosatsu	116
De Bosatsu Kannon	121
Fudō myōō	126
Hachiman DaiBosatsu	131
6. Bergen en berggeloof	133
<i>Sangaku shinkō</i> 山岳信仰	133
<i>Komusō</i> 虚無僧	137
Het vuur-ritueel <i>goma</i>	138
Hassenmai <i>goma</i>	142
<i>Shūgyō</i> 修行	142
<i>Kaihōgyō</i>	147
7. Tempelbezoek	149
Relikwie-culten en het wens-juweel	150
Lotus en diamant	154
De dienst en liturgie	158
Nieuwe organisaties	159
De tempeldiensten	163
<i>Hannya shin-gyō</i>	163

8. Bedevaart als culturele oplossing van problemen	169
Het ontstaan van de huidige bedevaarten	172
Nabootsing van <i>reijō</i>	175
De Kannon-bedeavaart	177
De pelgrim en zijn uiterlijk	178
Loopcircuits als <i>shūgyō</i>	181
9. Opvoeding, opleiding en overdracht van kennis	191
De loopbaan van de priester	192
Uiterlijk	196
De geloften van de priester	198
De vereringsdienst	200
Het <i>sange</i> -ritueel	203
10. Doctrinaire discussies en achtergronden	205
Kennis, wijsheid en wereldbeelden	205
De erfenis van India en China	206
Nāgārjuna	206
Yuishiki	208
De kosmos volgens de boeddhisten	213
De Japanse ontwikkelingen en toevoegingen	214
Hogere machten	214
Het wereldbeeld van de Reine Land-scholen	215
Meditatiescholen	219
Tegenstrijdigheden in het boeddhisme	221
De indeling van Kūkai	224
Leegte en de andere wereld	226
11. Algemene typering van Japans boeddhisme	231
Kort historisch overzicht	232
Het esoterische boeddhisme in Japan	232
Bodhidharma	234
Edo-periode	237
De hedendaagse situatie	239

Overzicht van de tijdperken in Japan	241
Verklarende woordenlijst	243
Lijst van Boeddhistische figuren	247
Verder lezen	249
Index	251

Inleiding

Religie of wereldvoorstelling?

Er bestaan nogal wat verschillende en tegenstrijdige meningen over hoe in het moderne Japan religieuze elementen een rol spelen in de voorstellingswereld van de gemiddelde Japanner. De argeloze bezoeker van Japan zal daar een samenleving aantreffen die duidelijk bij de eerste wereld hoort, waar de treinen op tijd rijden, waar een hoog niveau van welvaart is, en die zeer gericht is op service. Hij ziet ook een land waar tachtig procent van de bevolking in de grote steden woont, vaak in blokken van flatgebouwen met appartementen die de omschrijving 'klein behuurd' een eufemisme maken.

Onder de vele nieuwe indrukken die een gast krijgt zijn er naar verwachting ook vele die verwarrend door het onbekende zijn, en zijn er gebeurtenissen en beelden die hij niet kan plaatsen. Het is in zo'n situatie dan bijna vanzelfsprekend dat mensen het onbekende proberen te verklaren door te vergelijken met begrippen die men kent uit de eigen cultuur, zoals religie, en dat ze naar parallellen zoeken. Ook is het mogelijk dat de gast evenementen en acties als bekend aanneemt omdat ze lijken op zaken uit de eigen vertrouwde cultuur, of dat er voorvallen zijn die de schijn hebben van iets dat men kent. Echter, hoe kan iemand er zeker van zijn dat de wereldvoorstelling die achter evenementen en gebeurtenissen ligt hetzelfde is als de eigen vertrouwde?

Naast het verklaren van nieuwe zaken op grond van parallellen met de eigen cultuur draagt de bezoeker vaak ook beschrijvingen van Japan mee die hij gebruikt als een kader om tot beter begrip te komen. Het beeld dat de gemiddelde mens uit West-Europa heeft, is gecreëerd door wat hij in zijn opvoeding en opleiding heeft meegekregen en door de invloeden van meningen die soms belangengroepen vertegenwoordigen. Zo komen mensen vaak naar Japan met een beeld van het boeddhisme dat in de praktijk

in het geheel niet lijkt te kloppen. Het geheugen vult aan waar de ervaring tekortschiet en zo komt dan een verklarend beeld tot stand waar men mee werkt en leeft. Aan dat beeld hebben echter veel verschillende factoren bijgedragen, zoals de interesses van de persoon in kwestie, romantische voorstellingen die er bijvoorbeeld voor zorgen dat men als toerist naar Japan gaat, dat men daar 'boeddhisme' denkt aan te treffen, of misschien ook zich beelden herinnert die opgeroepen zijn door belangengroepen, zoals oorlogsslachtoffers.

De vraag is dan of deze vormen van parallel denken en voorkennis echt leiden tot begrip van de Japanse werkelijkheid, van de realiteit van alledag van de Japanner. Immers, een oppervlakkige parallel hoeft niet te kloppen en de gelezen literatuur in talen anders dan het Japans heeft misschien dezelfde culturele achtergrond en ideeën. Daarbij, hoe kan de geïnteresseerde onderscheid maken tussen de vele beschrijvingen?

Wanneer het onderwerp 'religie in Japan' betreft, vinden we de grootst mogelijke spraakverwarring. Desgevraagd zullen veel Japanners zeggen dat ze niet-religieus zijn, maar intussen gaan ze wel naar tempels, dragen draagbare kistjes met een godheid door de straten, en volgen een rituele kalender met oude ingebakken gebruiken. Deze schijnbare contradictie is uiteraard nogal lastig voor een boek dat over Japans boeddhisme gaat.

Om de zaak nog wat te compliceren geef ik twee voorbeelden om het probleem te schetsen waar dit boek aan wil ontkomen.

'Zen' is een woord dat deel is gaan uitmaken van ons Nederlandse vocabulaire, ook al is de betekenis van het woord voor iedereen anders. Er is geen goede definitie. Het woord 'Zen' heeft een wel heel specifieke lading gekregen in zijn Amerikaanse context die ook in West-Europa volgers heeft. Het woord wordt gebruikt om niet uitlegbare dimensies aan te duiden, verwijst naar ideale of geïdealiseerde voorstellingen, het staat soms voor rust, meditatie en stilte. Al deze betekenissen kan men in het alledaagse leven tegenkomen zonder dat de gebruiker er echt iets mee zegt. Maar verstaan de Japanners – het is immers een Japans woord – daar hetzelfde onder?

De keizercultus in het theocratische politieke model dat ophield te bestaan met de nederlaag van Japan in 1945, bracht een claim naar voren van een ononderbroken inheemse traditie aangeduid met de term 'Shintō'. Een centrale rol was hierin toebedeeld aan de keizer, die als afstammeling van de goden de loyaliteit van allen die de Japanse nationaliteit bezaten op zich concentreerde. Deze in wezen politieke ideologie is dermate overtuigend gebracht dat nu in de gemiddelde encyclopedie of amateurwebsite Shintō als de oorspronkelijke godsdienst van Japan wordt genoemd. Is dat werkelijk historisch zo? En zo niet, maakt het wat uit als de Japanners denken dat het wel zo is?

Deze twee voorbeelden en de misverstanden die daaruit voortvloeien dragen bij aan het romantische beeld dat van Japan bestaat. Dit beeld verstoort onze blik op de werkelijkheid en de situatie in het hedendaagse Japan die ik wil beschrijven. Om de wereldvoorstellingen van de huidige tijd, de acties, evenementen en het gedrag te kunnen volgen of daar eventueel aan mee te doen, lijkt het me handiger om te kijken hoe de Japanners hun wereld zelf definiëren. Om te begrijpen wat het boeddhisme in Japan doet, of beter gezegd, welke taken in Japan boeddhistisch genoemd worden, en om te begrijpen waar de organisaties die zich boeddhistisch noemen verantwoordelijk voor zijn, moeten we het brede spectrum bekijken binnen de cultuur als geheel met zijn variëteit aan wereldvoorstellingen.

Ik denk echter dat er bij de beschrijvingen van Japan en zijn cultuur een groter probleem bestaat dan de hierboven genoemde voorbeelden en meer specifiek een probleem dat ingebakken geraakt is in de beschrijvingen van de vormen van het boeddhisme in Japan. Het is het probleem dat we relaties van mensen en hun wereldvoorstelling bespreken vanuit het gebied van de religie. Er bestaat de aanname dat elke cultuur zijn religie heeft, in de westerse zin van het woord. Maar is die categorie wel zo makkelijk toe te passen op ons onderwerp Japan? Zo ja, wat hoort dan bij religie? Zo nee, hoe moeten we de situatie dan beschrijven? Het belang van de relatie van de levende mensen met hun voorouders en overledenen, iets wat ik hierna de 'rituele

relatie' zal noemen, is door westerse geleerden lange tijd niet onderkend als motiverend voor gedrag. Dit probleem geldt voor meer zaken die onder de radar blijven omdat ze simpelweg niet in de cultuur van de buitenlandse beschrijver voorkomen.

Religie als westerse categorie van denken is daarom geen productief uitgangspunt, is mij in de loop der jaren gebleken. Zaken als lidmaatschap van een organisatie, van een kerk, op basis van doctrine en geloof in bepaalde ideologieën zijn niet sturend voor gedrag. In Japan zorgt praktische noodzaak er vaak voor dat mensen hun toevlucht zoeken bij de rituelen van de tempels, om het even wat voor soort tempel met wat voor denkbeelden.

Dit boek kiest om deze en andere redenen een afwijkend uitgangspunt voor de beschrijving van de Japanse cultuur en de rol van priesters en tempels daarbinnen. Ik prefereer de term 'wereldbeeld' of 'wereldvoorstelling' boven de term 'religie'. De bedoeling is om de rol van de boeddhistische tradities en diensten te bekijken binnen een groter geheel van de geseculariseerde maatschappij die we in Japan aantreffen. De Japanse deelnemer aan het sociale en culturele leven deelt een raamwerk van standaarden die zichtbaar worden door wat ik voor het gemak 'geritualiseerd gedrag' noem.

De plaats van het boeddhisme

Om bovengenoemde redenen zal ik de informatie over deze rol van het boeddhisme en de overkoepelende patronen zo rangschikken als men gebruikelijk in Japan doet. In feite kijk ik dan naar gedrag en activiteiten vanuit de verklaring die de Japanner zelf geeft, maar ook met de uitleg die hij niet geeft. Zo is voor de gemiddelde mens in Japan de oorsprong van allerlei vanzelfsprekendheden en activiteiten waaraan hij deelneemt niet altijd bekend. Vanuit maatschappelijke conventies doen mensen mee aan allerlei activiteiten zonder dat het nodig is de historische achtergronden te kennen. Deze overkoepelende conditionering noem ik 'het culturele raamwerk'.

Hierbij kies ik er voor om ook historische verklaringen en achtergronden toe te voegen waar het me nuttig lijkt voor het begrip, maar ook om die soms weg te laten wanneer ze me niet relevant lijken. De persoonlijke verklaringen die ik er bij lever zijn vooral illustratief en dat moet ook wel. Er zijn meer dan 120 miljoen Japanners, met zowel gedeelde als eigen verklaringen, opvattingen, stellingnames. Geen van de beschreven rituelen, devotie-activiteiten, voorouderrelaties et cetera zullen voor iedereen gelden of in elke streek gelijk zijn. Omdat het leven geen religieuze voorschriften kent en in zekere zin geen religie, staat het een ieder vrij te doen en laten wat hij wil binnen bepaalde kaders van gezond verstand.

Omdat ik de plaats beschrijf die het Japanse boeddhisme inneemt binnen een moderne maatschappij, en preluderend daarop de plaats van religiositeit en wereldvoorstellingen, komt de vraag hoe geseculariseerd de samenleving is vanzelf op. Een dergelijke vraag en soortgelijke vragen met mogelijke antwoorden daarop kunnen echter beter beschreven worden in de uitleiding, als we over informatie beschikken over hoe de Japanners hun maatschappij hebben ingericht.

Het politieke bestel probeert religie buiten de deur te houden en verwijst dat naar de privésfeer. We hebben echter wel te maken met wereldvoorstellingen, ideeën over de ideale invulling van het leven, vragen over leven en dood en kwesties van persoonlijk en maatschappelijk handelen. Ook al kan een bepaalde manier van handelen overeenkomsten tonen met die van andere culturen, ook al beweert men soms dat de mens waar dan ook ter wereld met dezelfde vragen zit en dezelfde dingen doet, vanuit het perspectief van een andere wereldvoorstelling zijn betekenissen die men geeft aan gebeurtenissen en relaties en het relatieve belang dat men hecht aan gedrag en houding toch vaak verschillend en soms zelfs onvoorspelbaar. Vandaar dat ik mij eerst richt op de diverse wereldvoorstellingen in Japan.

De taken die het boeddhisme en andere organisaties in Japan hebben, zijn overwegend van rituele aard. Rituelen komen tot stand door de samenkomst van drie elementen. Ik zal eerst de

plaats of uitgangspunt van handeling – de tempels – bespreken, vervolgens de uitvoerders van de rituelen (de experts), en daarna de individuele sponsors – degenen voor wie de rituelen nodig en noodzakelijk zijn. Om de werking van dit samenspel van (spirituele) plaats, priesters en belanghebbenden in relatie tot de ideale wereld te bespreken, zal ik allerlei voorbeelden aanhalen en uiteindelijk ook een aantal inventarissen maken, waaronder die van het Japanse pantheon.

Uit de beschrijving van bovenstaande elementen zal naar voren komen dat de keuze van de Japanners voor een ritueel en ritueel gedrag, een keuze die ik volg, geleid wordt door het belang dat hij hecht aan een effectieve rituele oplossing voor zijn specifieke probleem van dat moment, met achterstelling van het belang van de doctrinaire verklaring. Ik zal die doctrine die de rituele effectiviteit verklaart, niet geheel weglaten maar op zich is doctrine een technisch onderwerp dat in Japan aan de priesters overgelaten wordt. Alle bijkomende informatie is illustratief bedoeld om te laten zien wat er zoal mogelijk is aan rituele activiteit en wat de Japanners daarvan verwachten. De onderliggende lijn is dat telkens wanneer de argeloze reiziger onbekende zaken en gebeurtenissen waarneemt, daar een Japanse verklaring bij hoort. Ik hoop een deel van die verklaring te kunnen geven.

Wanneer men de situatie in Japan benadert vanuit ideeën van religie en doctrine worden vaak boeddhisme en shintoïsme genoemd als achtergrond van het reflecterende denken. Historisch hebben beide tradities uiteraard een bijdrage geleverd aan de Japanse maatschappij zoals we die nu waarnemen, maar ter verklaring van de levensbeschouwing binnen de maatschappelijke consensus is louter een historische verklaring vanuit deze twee tradities onvoldoende en onbevredigend. De rol die het boeddhisme in de geschiedenis heeft gespeeld en de machts-politieke ideologie van het Staats-Shintō hebben uiteraard hun sporen achtergelaten bij het formeren van het rituele leven in het tegenwoordige Japan. Wat echter meer van belang is voor de Japanner, is dat er verschillende rituelen zijn waarop men een

beroep kan doen als het nodig is, of wanneer de situatie er om vraagt, en dat het werkt. Het is niet gebruikelijk om bijvoorbeeld boeddhisme, shintoïsme of andere nieuwere rituele tradities te onderscheiden op basis van doctrine. Het is alleszins mogelijk van alle drie genoemde voorbeelden gelijkelijk gebruik te maken. Dit zal hierna uitgebreider worden besproken.

Voor de jongere Japanners hebben deze ideologieën geen vaste waarde in de formulering van de eigen identiteit, vaak eenvoudigweg omdat ze deze niet als zodanig kennen of herkennen. Met andere woorden, deze tradities spelen voor de moderne mens geen bewuste rol en worden dan ook vaak ontkend. Een benadering vanuit een analyse die deze stromingen scheidt, is ingegeven door westers normbesef en de aloude behoefte om een verhaal binnen de eigen parameters te concipiëren. Een dergelijke mythe is echter onherkenbaar voor de moderne mens in Japan.

In Japan worden het boeddhisme en shintoïsme uiteraard wetenschappelijk bestudeerd en specifieke ideologieën worden binnen de trainingen van religieuze organisaties in een (pseudo-) historisch kader geplaatst. De feitelijke situatie van een Japans boeddhisme is echter nauwelijks bespreekbaar omdat de term 'boeddhisme' met zijn gebruikelijke associaties met een Indiase weg naar inzicht niet de realiteit en actualiteit van verschillende wereldvoorstellingen dekt. Ik constateer dat daarbij het Japanse boeddhisme regelmatig verkeerd geconceptualiseerd wordt, omdat westerse connotaties, onder meer onbewuste of bewuste analogiedrang vanuit christendom en islam, de beschrijving zijn binnengedrongen.

Een punt dat ik graag vooraf wil maken, is dat er in Japan niet een boeddhisme bestaat in de zin van een georganiseerde religie. Door de eeuwen heen waren er in feite veel groepen van rituele experts die aan de specifieke spirituele behoeften van de Japanner hebben voldaan en zij doen dat nog steeds. De tijd dat een buitenlands boeddhisme als ritueel systeem werd ingezet ten behoeve van de bescherming van de staat en machthebbers – vanaf midden zesde eeuw – en in die zin een zekere gereguleerde

vorm kreeg, is allang voorbij. Dat laat echter onverlet dat heden ten dage rituelen uit het boeddhisme en shintoïsme deel van het dagelijkse, seculiere leven vormen, soms ontdaan van hun oorspronkelijke betekenissen, soms als ritueel automatisme waarvan de uitvoerder de originele zingeving niet meer kan bevroeden, of sterker nog, daar helemaal niet in geïnteresseerd is.

Voor iemand die daar alert op is, is het niet moeilijk om restanten van boeddhistische gebruiken terug te vinden in het huidige Japan. Het meest eenvoudig te traceren, omdat dit het meest verbreid is, is de Indiase vorm van het tonen van respect, de *añjali*, in het Japans *gasshō* 合掌, de handhouding die met het boeddhisme in het Japanse leven is terechtgekomen. Door de handpalmen samen te brengen voor de borst toont men respect jegens iets. Het klappen in de handen bij Shintō-tempels om de aandacht van de hogere macht (*kami* 神) te trekken, dat overigens ook voorkomt in oude boeddhistische rituelen, is de tegenhanger van de boeddhistische uiting van respect, maar deze pendant is niet zo algemeen zichtbaar en in gebruik als de *gasshō*.

Het is de *gasshō* die het meest zichtbaar is; als dank voor de maaltijd, als respectbetuiging voor de overledenen en voor de vele andere spirituele krachten uit het onbepaalde pantheon, maar ook als teken van respect en ontzag tegenover plaatsen met veronderstelde spiritualiteit. In het algemeen is de *gasshō* een uiting van respect voor zaken die met de andere wereld (*takai* 他界) te maken hebben, een wereld die verschilt van de alledaagse en een waarvoor men angst heeft of waarvandaan men gunsten (eten) ontvangt.

Een ander voorbeeld van latente erfenis van het boeddhisme is de term voor vegetarisch eten, *shōjin ryōri* 精進料理. De term betekent op zich niet dat men geen vlees eet, dat deed men vroeger overigens nauwelijks in Japan, maar is een verwijzing naar de zware levensomstandigheden van priesters, die in trainingsperioden maaltijden aten die aan bepaalde voorschriften moesten voldoen, waarbij men het eten van vlees, vis en de vijf scherpe groenten van de ui-familie diende te vermijden. Om zich te wijden aan on aardse zaken (*shusse* 出世) zagen monniken

en priesters, in het verleden althans, af van luxe en hielden ze zich aan dieetvoorschriften binnen een leefpatroon dat ook vele andere voorschriften kende, afhankelijk van de traditie waarbij zij zich hadden aangesloten. Daarbij moet worden opgemerkt dat de realiteit vaak van de idealen verschilt, en dat de mate van die discrepantie afhankelijk is van de organisatie waar men bij hoort.

In het algemeen heeft men met het boeddhisme, vaak tegelijk met de Chinese cultuur, ook een deel van de Indiase cultuur in Japan opgenomen, gebruiken waarvan de herkomst niet altijd meer beseft wordt en dat zich dus in feite heeft verstoppt. De voorbeelden zijn meestal binnen het boeddhisme te vinden, maar ook meer verborgen in maatschappelijke conventies aangaande gedrag en manieren.

Om de wereld van het Japanse boeddhisme te begrijpen, alsmede de invloed die het heeft gehad op dagelijkse gebruiken, wil ik in deze beschrijving uitgaan van de relaties die nog het meest zichtbaar zijn in gedrag en gebruik bij de inwoners van Japan, en alle zaken die men kan associëren met het boeddhisme, ook al is die associatie soms uit de lucht gegrepen. Anders gezegd: ik neem de contemporaine situatie als uitgangspunt. Deze benadering is geïnspireerd door de rol die rituele tradities en overtuigingen in Japan spelen, een rol waarbij de nadruk ligt op de functionaliteit en mogelijke effectiviteit. Ik bespreek Japans boeddhisme dus niet als een vervolg op Indiase en andere continentale stromingen, maar beperk me tot de feitelijke aanwezigheid van wereldvoorstellingen in Japan.

Mijn doel is de feitelijke rol van het Japanse boeddhisme in de maatschappij te beschrijven en de manier waarop men in Japan omgaat met vragen over het bestaan en leven en dood te verduidelijken. Ter verklaring zullen historische ontwikkelingen worden aangedragen, maar de nadruk zal liggen op de waarneembare werkelijkheid in het huidige Japan. Veel gebruiken en tradities zullen door westerse puristen niet als boeddhistisch worden erkend, ik denk dan bijvoorbeeld aan de cultus gericht op de geesten der gestorvenen. Inderdaad zijn contemporaine

praktijken moeilijk vergelijkbaar met het beeld dat bestaat van het Indiase boeddhisme, maar het blijft een feit dat men in Japan bepaalde rituelen en vereringen boeddhistisch noemt. Ik volg daarin de kijk van de contemporaine Japanners.

Om tot een duidelijk begrip van de situatie van Japans boeddhisme te komen, zal ik in hoofdstuk 1 eerst de maatschappelijke kant, het dagelijks leven, uiteenzetten. Allerlei festivals markeren het leven, allerlei rituelen markeren begin en eind van ondernemingen. In hoofdstuk 2 bespreek ik de plaatsen die men als bijzonder beschouwt, als contactpunten die het ritueel effectief maken of waar de andere wereld wordt verondersteld. Sommige van de specifieke plaatsen worden beschreven met gebruik making van boeddhistische termen. Het boeddhisme levert een groot deel van het vocabulaire voor de rituele tradities, maar ook zijn er veel momenten waar men zelf kan kiezen.

Na de bijzondere plaatsen worden in hoofdstuk 3 de beheerders van die plaatsen besproken. Over het algemeen zijn dat getrainde rituele specialisten die hun beroep van vader op zoon overleveren binnen bepaalde organisaties. Daarna bespreek ik in hoofdstuk 4 en 5 met welke voorstellingen de mensen zich tot deze ritualisten wenden en waarom zij dat, in het geval van het boeddhisme, overwegend doen om de relaties met de voorouders te regelen en om een oplossing voor de crisismomenten in hun leven te zoeken.

Niet iedereen zoekt het bij het charisma van de specialist; er zijn tal van manieren om zelf tot oplossingen te komen. Daar wijd ik hoofdstuk 6 aan. Hoofdstuk 7 en 8 bespreken de gevarieerde manieren waarop de mensen in hun tempelbezoek hun doelen zoeken, waarbij vooral de bedevaartgang een typische traditie is geworden met een geaccepteerde plaats in de maatschappij als mogelijkheid van probleemoplossing. Hoofdstuk 9 en 10 zijn gewijd aan de manier waarop de rituele specialist is opgeleid, zich in het openbaar toont en wat de verschillende doctrinaire tradities zijn waardoor zij zich zelf legitimeren. Het slothoofdstuk draagt een kort overzicht van de geschiedenis aan om een

aantal zaken te bespreken die in het voorgaande onbesproken zijn gebleven en mogelijk verklarend kunnen zijn.

Hoewel het uitgangspunt van de beschrijving steeds de hedendaagse rituele praktijk is, kon naar mijn idee enige informatie over doctrine niet ontbreken, ook al is men daar niet vaak werkelijk in geïnteresseerd en blijft zij behoren tot het domein van de intelligentsia en de elite van priesters. Het is vooral in de rituele netwerken en praktijken dat het boeddhisme bijdraagt aan het algemeen welzijn en bescherming biedt tegen allerlei ongewenste invloeden. Deze bijdrage is typisch voor de cultuur waarbinnen dit plaatsvindt, en omdat dit behoorlijk verschilt van vormen in andere landen, prefereer ik de titel 'Japans boeddhisme', als een uitdrukking van die veelheid van rituele tradities.